

Fleck Zoltán

SZABÁLYKÖVETÉS ÉS EGYÜTTMŰKÖDÉS

[INTÉS AZ ŐRZŐKHÖZ]

2020-04-09 | **ESSZÉ, INTÉS AZ ŐRZŐKHÖZ**

Az emberi viselkedés két alapeleméről lesz szó, ezért előrebocsátom, hogy az embert normakövető és együttműködő lénynek gondolom. De azt is gondolom, hogy számtalan környezeti tényezőtől függ, hogy ezek az alaptulajdonságai hogyan érvényesülnek. E tényezők megismerése megkönnyítheti, hogy azonosak legyünk magunkkal, vagy legalább közelebb kerüljünk ehhez az állapothoz.

Mire való a jog?

Válságok idején élesebben merülnek fel a cselekvések szabályozásának dilemmái, az emberi magatartások normatív alapjai, például az állami szabályok elfogadottsága, a jogalkotó legitimitása vagy a kollektív összefogás és segítség spontán szabályozó szerepe. Veszélyhelyzetben sok minden másként működik, életfontosságúvá válnak a közösségek spontán szabálykövetései és a szükséges központi intézkedések összeillesztése. Első látásra is ehhez mindkét típusú bizalomra szükség van: bízunk kell az állami intézményekben és egymásban. Racionális kalkulációinkat ellepik súlyos morális megfontolások, nemcsak magunkra kell vigyáznunk, sőt előfordulhat, hogy sokkal nagyobb önzetlenséget kíván a helyzet, mint általában. Nemcsak a szűkösség által okozott súlyos morális dilemmák állnak elő (**hogyan kell elosztani** a kevés lélegeztetőgépet), hanem a hétköznapi normák is kihívás alá kerülnek. Olyan triviális szokások, mint egymás köszöntése, udvariassági formák, a figyelem az idősekre, rászorultakra, saját mindennapi rutinjaink is kénytelenek megváltozni. A vírus által okozott kényszerhelyzetben sok család, iskolai, munkahelyi közösség küzd azzal, hogy újraszervezze rutinjait. Ez sajátos készségeket mozgósít, ki nem próbált eszközök használatára kényszeríti a cselekvőket. Miközben az állami normák különleges felhatalmazás alapján súlyosan belépnek olyan területekre is, amelyek ez alól legalábbis látszólag mentesek voltak és a magánszerveződés területére tartoztak, a nem állami, társadalmi normák szerepe is megnő. Tehát az erősebb állami szabályozás nem csökkenti a társadalmi normák jelentőségét, sőt jelentősen növeli azt. Ha egy részleges kijárási tilalom korlátozza az idősek vásárlását, olyan helyzetek állhatnak elő, amelyekben a környezet szabályalkotó kreativitása szükségeltetik. Lehetnek például olyanok, akik nehezen tudnak eleget tenni az állam kategorikus tiltásának, ezért meg kell szervezni segítségüket. Elvárható az államtól, hogy időben gondoskodjon bizonyos gazdasági, jóléti következmények mérsékléséről, de olyan **következményekkel** is számolni kell, amelyeket az állam eleve nem tud kezelni.

Nincsenek egyszerű válaszok, a jogi és társadalmi normák viszonya meglehetősen komplex, ebben az esszében csak néhány olyan összefüggést emelek ki, amelyek a magyar társadalom jelenlegi állapotának megértését segíthetik.

finomabb összefüggések

A komplexitás érzékelését zavarja a modern joggal kapcsolatos néhány „túlgondolás” vagy mítosz. Nem csak a jogászok hajlamosak a jogi szabályozást olyan racionális cselekvésirányító eszközként felfogni, amely érdemben befolyásolja az egyének magatartását. Ha ez a valóságban akadozottan megy, akkor a hatékonysággal van baj, nem elég ügyesen alkották meg a szabályokat. Autoriter hajlamú rendszerben a szankciók szigorításával, együttműködésre épülő kultúrákban jobb hatásvizsgálatokkal, meggyőzéssel igyekeznek a jogi szabálynak hatékonyságot biztosítani. A formális hatékonyságra koncentrááló szemlélet hajlamos elhanyagolni a nem jogi normák szerepét a jogkövetésben. Azt ugyan sokszor halljuk, hogy egy közösség morális elvárásainak ellentmondó szabályozást nem lehet működtetni, de ennél sokkal finomabb összefüggésekről van szó és a társadalom normatív elvárásai is manipulálhatóak, amire még visszatérek.

A joggal foglalkozók hajlamosak azt gondolni, hogy képesek hatni a gondolkodásra, értékrendszerre, elvárásokra és a mindenkire kötelező szabályok kifejezik a köz akaratát. Ez utóbbi persze politikai feltételelektől függ, minimálisan demokratikus viszonyok szükségesek. A hatás kétségkívül létezik, de nem egyirányú és nem statikus, nem mindig látható előre és nem is mindig racionális. Nagyon kevés olyan adózási rendszer működik a világon, amelyik önmagában képes növelni a polgárok adófizetési hajlandóságát. Hallomásból ismerünk olyan kultúrákat, ahol az adókötelezettség betartása általános, ez nem azért van, mert ügyesebb jogszabályokat és hatékonyabb szervezetet alkottak, hanem mert olyan társadalmi normák támogatják a közpénzekkel kapcsolatos rendelkezéseket, amelyek inkább vannak kapcsolatban a bizalommal és korábbi tapasztalatokkal, mint a helyes joggal. Leginkább az a képzet fontos, ami a többiek viselkedésére vonatkozik. Az a vélekedés, hogy mindenki vagy legalább a túlnyomó többség normakövető, nagyon valószínűvé teszi a többséggel azonos viselkedést, a konformitás működik.

Rossz beidegződések

Ez az a pont, ahol ki kell térnünk a kelet-európai normatív kultúra egyik legfontosabb sajátosságára, az ún. negatív mítoszra. A modern jogrendszerek működése azon alapul, hogy feltételezzük, a másik ember, a többiek várható cselekvéséről jól informálnak a szabályok, mert ezek mögött konszenzus van, általános a normakövetés. Ez biztonságot ad, a kisiklás lehetséges, de kivételes. Ehhez képest a szokásos, általános kelet-európai vélekedés a normák betartásáról negatív: gyakran gondoljuk, hogy a többség nem normakövető, a többiek nem tartják be a szabályokat, senki nem ad számlát, mindenki adót csal, hiszen különben tönkre menne. A hétköznapi szokásos tapasztalata a normaszegés, miközben szeretnénk azt gondolni magunkról, hogy jogkövető állampolgárok vagyunk, csak a többiek... Bármennyire is hozzászoktunk ehhez, ez rossz közérzetünk egyik forrása. Ráadásul a jogi normákkal kapcsolatos általános cinizmus magára a jogot alkotó államra is vonatkozik. A posztkommunista társadalom erős képze, hogy a jogot az elit nyílt politikai célokra használja. Az állami korrupció elleni fellépést is csak úgy képes megvalósítani, hogy közben megmaradjanak saját korrupciós forrásai. Ennek megfelelően a jognak nem az igazságossághoz van köze, hanem az erőhöz és

hatalomhoz. A jog nem a morált, a becsületességet és az igazságot tükrözi, hanem a hatalommal rendelkezők taktikai megfontolásait és érdekeit. Ennek következtében az új szabadságok, intézmények befogadását akadályozza, hogy hagyományosan alacsony marad a presztízsük, hiszen ezek is csak az elit eszközei. Ilyen körülmények között kevés esélye van a procedurális igazolásoknak, materiális eredmények nélkül a legmagasztosabb elvek sem támogatottak. A jogra vonatkozó kulturális elemek, informális normák még az állami közhatalmi intézmények szervezeti kultúrájában is tartósak maradtak. Ezért lehet sikeresen elkábítani jogalkalmazó apparátusokat a kicsivel több forrás homályos ígéretével vagy a karrierutak megtisztításával.

kollaboráció

Miért nincs érdemi tiltakozás, ha autonómiák sérülnek?

Miért nem elég az ellenállás aktivizálásához a függetlenség nyílt megkérdőjelezése? Miért domináns a kollaboráció az autoriter hatalommal még a jogalkalmazók körében is? Miért

nem fontos a demokratikus és jogállami környezet, miért mondanak le emberek a szabadságról? A keleti despotizmusok általában megtalálják a hatalomgyakorlás társadalom számára elfogadható formáját.

A jog ilyen kulturális feltételek mellett nemcsak pusztán instrumentumnak látszik működtetői szemében, hanem valamilyen fedőanyag, amellyel formát lehet adni a nyers politikai vagy anyagi érdekeknek. Le kell papírozni! E közmegegyezés mögött a jogi norma és társadalmi gyakorlat összesimul, a viselkedési minták azonosak, egymást erősítik.

Természetes ellentmondások

Csak a primitív instrumentalizmus gyakorlói hihetik, hogy a joggal kapcsolatos társadalmi képzeleteink egyszerűek és könnyen alakíthatóak. Ugyanakkor legalább ekkora hiba lenne azt hinni, hogy örökre adottak, hosszú távú, útfüggőségként működő feltételei bármilyen társadalmi változásnak. Útfüggőségnek azt a helyzetet nevezzük, amelyben cselekvési lehetőségeinket korábbi döntések korlátozzák, elindultunk valamilyen irányba, és már csak nagyon nagy költséggel vagy sehogyan sem lehet visszatérni a kiindulópontra. Ennél is erősebb a kulturális determináció

szemlélete, amely szerint nem lehet változtatni szokásainkon, örökölt hajlamainkon, kollektív beidegződéseinken. De lehet ezekről úgy gondolkodni, mintha átírható programok lennének, kisebb-nagyobb tudatos erőfeszítéssel legyőzhetőek. De minden ilyen elképzelés leegyszerűsíti a valóságot, hiszen magyarázó modellek.

A tapasztalatok szerint természetes, hogy képesek vagyunk különböző, akár egymásnak ellentmondó kulturális formák, modellek, viszonyulások segítségével értelmezni a valóságot, az ellentmondások nem borítják fel a világertelmezés koherenciáját. Ahogy gondolkodásunkban jól megfér egymás mellett a romantikus, idealizált szerelem képzelet és a párkapcsolati valóság szerelem-tapasztalata, a jog uralmához, az igazságossághoz fűződő képzetek sem feltétlenül rendülnek meg az ellentmondó tapasztalatok súlya alatt. **[1]** Képesek vagyunk az igazságos jog absztrakciójával együtt igazságtalan narrációkat elfogadni. Ez nemcsak azt jelenti, hogy az igazságtalan, kegyetlen, korrump jogi valóság érintetlenül hagyhatja a jogra vonatkozó kulturális mintázatokat, hanem azt is, hogy a szabadságra és jogosultságokra épülő jogállami rendszer sem képes könnyedén beépülni a generációk között is áthagyományozott történetekben élő jogi képzetekbe. Különösen a történelmi korszakok narratív megjelenítésében érzékelhető, hogy a diktatórikus gyakorlatok, illetve az alkalmazkodások és esetleges ellenállások az élő nyelvi valóság részei: velünk élő történelem.

A jog uralma, pontosabban a jogi normativitás szilárd maradhat néhány kudarc ellenére, a kulturális jellegű elmozdulások nem mindig érzékelhetőek, a legitimitás stabilitása megrendülhet a folyamatos kudarcok hatására. Egy rendszer stabilitásának meggyengülését jelezhetik a narratív mintázatok. **[2]** Bizonyos szimbolikus formáknak stabilitásuk van, a tudományos világgépet nem rendíti meg, hogy néhány jelenséget nem tud magyarázni. Néhány kisiklás nem számolja fel a joguralom dominanciáját, de a szórványos, gyenge, ellentmondásos joguralmi tapasztalatok sem törnek meg az alárendelődés kultúráját. Ezeknek a nagy, átfogó összefüggéseknek helyi értékeik vannak, egyéni színekben, saját történetekben hordozzák a kulturális mintákat.

Swidler szerint a kultúra annyiban erős, amennyiben a kulturális jelentések képesek a cselekvés belső és külső támogatására: az igazságosság vagy a kulturálisan közvetített jogfogalom hatékonyan működhet a joghoz fordulásra vagy elkerülésére vonatkozó döntések meghozatalakor. Az intézmények elvileg képesek koherenciát teremteni a nagyon változatos képzetek között, csatornába terelni az eltérő várakozásokat. A nagyon változatos jogi képzeteket, sémákat és narrációkat összefűzheti az intézményi logika (a jogállami intézmények működésére vonatkozó tapasztalat és tudás).

személyes kontextus

A monolit világképek és értelmezések ritkák, időlegesen és törékenyek. A jogra vonatkozó világképek esetében pedig kifejezetten diszfunkcionálisak is lennének. A mindennapi élet

cselekvői számára kedvezőbb, ha különböző helyzetekre, kihívásokra változatos kulturális készlettel képesek válaszolni, ha képesek rugalmasan igazolni cselekvéseiket és többféle jelentést kapcsolni hozzájuk. Amikor egy munkahelyen elszenvedett igazságtalanság vagy zaklatás az egyik élethelyzetben meneküléshez, máskor ellenálláshoz, majd tűréshez vezet attól függően, hogy a sérelemnek milyen személyes kontextusa van, akkor e cselekvési reakciók minden különbözőségük ellenére hordozzák azt a kulturális sémát, hogy a hivatalos eljárás lehetősége a választható lehetőségek körén kívül marad. A távolságtartás az intézményes kezelési utaktól nem jelenti tehát a cselekvési szabadság totális beszűkülését. Azt azonban

igen, hogy az intézmények nem szervezik hatékonyan a cselekvési mintázatokat, nem adnak igazodási mintákat, nem képesek az együttműködés és az egyéni jogvédelem központjaivá válni.

A társadalmi képzetek manipulálhatósága

Milyen elemek maradnak fenn a régi viselkedési mintázatokból, milyen mintái vannak az alkalmazkodásnak és ellenállásnak? Hogyan válik mindennapivá az ideológia által támogatott magatartási minta? Mindennapi tapasztalatunk, hogy az erőszakos, kirekesztő állami ideológia közvetlenül fertőzi meg a hétköznapi cselekvési tereket, akadálytalanul szűrődik be az intézmények működésébe, rontja meg az emberek közötti kommunikációt. A közvetlen ideológiai kitétség Swidler szerint a „nem megállapodott élethelyzetek” sajátja. **[3]** Nagy társadalmi változások, törések időszakaiban a külső forrásokból szerzett, ideológiai, közvetlenül intézmények (állam, egyház, média) által közvetített elvárásoknak, igazodási pontoknak határozott szerepük van a viselkedési minták, viszonyulások kialakításában. Ezekben a korszakokban, a viselkedési minták tanulásakor, szokások kialakításakor az ideológiáknak, doktrínáknak, szimbólumoknak és az intézményes közvetítés közvetlenebb formáinak nagyobb a hatásuk a cselekvésekre.

A posztkommunista Magyarországon, de korábbi korszakokban is az újhoz alkalmazkodás kihívása állandónak látszik, a nem megállapodott élethelyzet a megszokott. Az ideológiai, külső kulturális minták többsége azonban bizonytalan,

sikertelen. A piac, demokrácia, joguralom hivatalosan támogatott rendszerei és értékvilága konfliktusos viszonyba kerülnek a régiekkel és a mindennapi tapasztalatokkal. A joggal kapcsolatos cselekvési minták kifejezetten távoliak, idegenek, mindennapivá válásuk érzékelhetetlen. A jog uralma, a jog hivatalos igazságelvei nem képesek aktivizálódni a mindennapi élet problémáinak megoldásakor, a személyes konfliktusokban, egyéni sérelmek megélése során nem merülnek fel univerzális megoldási mintaként. Mintha az átmenetiségek, az ezekből származó zavarok egymásra torlódtak volna, miközben a külső kulturális minták is gyengén működnek, a folyamatos átmeneti helyzet megterheli a cselekvések kulturális rendszerbe ágyazódását. Így nagy a veszélye, hogy a rendszerváltás „hivatalos” ideológiáját, a szabadságokra, egyéni jogokra és demokráciára épülő hivatkozásokat nyíltan kétségbevonó, agresszív „új” ideológia sikeresebben stabilizálódik, mert régi magatartási elemekre, mintákra, ismert reakciókra, kipróbált készségekre és bejáratott viszonyokra, a rendszerváltás előtti diktatúrák keleties vonásaira épül.

Posztkommunista jogi kultúra

Egyre megalapozottabban vehető fel, hogy a volt szocialista államok tartósan különböznek a nyugati típusú fejlődéstől, eltérő vonásaik nem átmenetiek. Jobban hasonlítanak egymásra, mint a nyugati jogfejlődés államaira. **[4]** A regionális specifikum elsősorban nem intézményi, hanem kulturális jellegű.

A demokratikus, jogállami és kapitalista rendszerváltás radikális kihívást jelentett a társadalmi tudat állapotai iránt érdeklődő kutatóknak. Az asszinkronitások, a régi struktúrákhoz alkalmazkodó beállítódások, habitusok, gyakorlatok éppoly természeteseek, mint a változások által létrehozott zavar. Az alkalmazkodási képesség, adaptivitás, innováció kérdése a temporális eltolódások, a nem egyidejű dolgok egyidejűségének tapasztalatát erősítik: hogyan fér meg egymás mellett a rendies viszonyrendszer, a modern bürokrácia és a posztmateriális értékvilág?

történelmi tapasztalat

Milyen viszony van az egyéni tudatok és a kollektív jelenségek között? A makrofolyamatok hogyan befolyásolják az egyéni tapasztalatokat, cselekvéseket, hogyan jelennek meg az egyéni

életekben? Szűkebben a joggal kapcsolatban: a kelet-közép-európai régió hiányzó demokratikus szilárdsága, a törvény- és igazságszerető intézmények gyengesége, az autokratikus hatalomgyakorlás gyakorisága hosszú távra kényszerpályára állította-e a joggal kapcsolatos várakozásokat és értelmezéseket? A „megelőző állapotok szolgasága” akadályozza-e a szükséges mentális átalakulásokat, a szív forradalmát? Jogtudat-vizsgálatunk tapasztalata az volt, hogy a történelmi folyamatok tartóssága erős, több korszak torlódik össze, régmúlt mentalitások, élmények, viszonyulások élnek túl a rendszereket. **[5]** A történelmi tapasztalat sajátos erőforrás, amely nemcsak blokkolja, hanem módosítja vagy akár erősíti is a jelen tendenciáit: a posztkommunista neoliberais kapitalizmus életfeltételeit kiegészíti a diktatúra tipikus atomizációja, a kollektív érdekérvényesítés hiánya vagy a jogokkal élés negatív tapasztalata.

Az egyének azonban nem passzív megfigyelői saját sorsuknak, az új kontextushoz aktívan alkalmazkodnak, innovatív stratégiákat alkalmaznak, amelyek megélései megjelennek a narrációkban, az elmesélt történetekben. Ezek a túlélési stratégiák a tapasztalatokból táplálkoznak, a kommunista korszak történetei belépnek a jelenbe, a megküzdési stratégiák az új környezethez alkalmazkodva használják fel a rendszerváltás előtti tapasztalatokat. Ilyen például a második gazdaság tapasztalati világa, amely nemcsak a hétköznapi ellenállás és együttműködés stratégiáit raktározta el, hanem a rendszeridegen piaci elemek kihasználásának technikáit is. A szabálykerülésre alapozó szabályozás körülményei közötti boldogulás mintázatai tartósak maradtak.

Hasonló módon futottunk bele az interjúk elemzésekor a múlt viszonylagos szociális biztonságának nosztalgiaképző hatásaiba. A mindennapi élet, a közbeszéd vagy a kitüntetett helyek (egészségügy, iskola, rendőrség), helyzetek (munkahelyi

kiszolgáltatottság, hierarchikus függelmi viszonyok) a múlt tapasztalatának sűrűsödési pontjai. A totalitarizmus rutinizálódása, természetessé vált továbbélése ellentmondásossá tette a demokratikus állapotokhoz kötődő viszonyt.

2017-ben elkezdett jogtudat-kutatásunkban a mindennapi élet kereteire, történeteire figyeltünk. Narratív életútinterjúkat készítettünk és elemeztünk, mert abból indultunk ki, hogy a joggal kapcsolatos képzeteket a hétköznapi történetekbe ágyazottan lehet megközelíteni, és nem attitűdfelmérésekkel. Az interjúkban kevéssé volt érzékelhető valamilyen felsőbb erő jótékony hatását váró optimista hit vagy a traumát okozó tényezőkkel szembeni radikális ellenállás. Általában inkább a korábról jól ismert egyéni érvényesülési utak, a megküzdés vagy a beletörődés volt jelen a személyes történetekben. Nehezen állítható, hogy a traumatizáló változások, történések, a megváltozott környezet a kulturális újjáépítés sikeres mechanizmusait

intézményesítette volna az elavult minták halványodása mellett. Az intézményes világból és az ideológiákból folyamatosan megerősített diszfunkcionális válaszok a hétköznapi cselekvés alkalmazkodási mintázatait is bezárják a régibe.

Az interjúk által felépített világban érzékeltük a köz és a magán szembeállítását, az állam tisztátalan és ellenséges szférájától távolmaradás és az intézményes függés feszültségét. Ugyanakkor tipikus reakció a hallgatás, a jogilag is kifejezhető sérelmek kezeletlenül hagyása. A szabadságok, jogosultságok nem váltak élő hivatkozási pontokká, nem rendezik az élettörténeteket, nem szolgálják a jogtudat fókuszára állított narrációt.

1. Ann Swidler: *Talk of Love. How Culture Matters*. The University of Chicago Press, 2001 ↑
2. Scott Barclay, Susan Silbey: *Understanding Regime Change: Public Opinion, Legitimacy, and Legal Consciousness*. In: Caldeira, Kelemen, Whittington (eds.): *The Oxford Handbook of Law and Politics*, Oxford University Press, 2008 ↑
3. Ann Swidler: *Culture in Action: Symbols and Strategies*. *American Sociological Review*, 51 (2), 1986. 273–286. ↑
4. Anna Fruhstorfer, Michael Hein (eds.): *Constitutional Politics in Central and Eastern Europe. From Post-Socialist Transition to the Reform of Political Systems*, Springer, 2016. ↑
5. Fleck és mtsi: *A jogtudat narratív elemzése*, ELTE Eötvös Kiadó, 2018 ↑

kép | shutterstock.com